

Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona
Budapest

Magyar diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata

1. Bevezetés

A magyar nyelvre vonatkozó pragmatikai kutatások mennyisége relatíve kicsinek mondható, s különösen igaz ez a magyar diskurzusjelölőkre. Bár egyre több szerző érintette az utóbbi években a témát (pl. Balogh 2000; Fábri 1986; H. Molnár 1968; Keszler 2000a; Kugler 1998, 2000, 2002, 2003, Péteri 2001, Simigné Fenyő 2005), a kimondottan ezekkel a nyelvi elemekkel foglalkozó elméleti és gyakorlati munkák száma még viszonylag csekély (Bańcerowski 2005a, 2005b; Csűry 2001, 2003, 2005; Dér 2005, 2006, 2007; Dér–Markó 2007; Keszler 1998; Németh T. 1988; 1996a, 1996b, 1998; Sz. Hegedűs 2001, 2002). Mivel eddig elsősorban esettanulmányok születtek, nincs listája a diskurzusjelölőként működő egységeknek, sem a diskurzusfunkcióknak a magyarban, amely az empirikus kutatások támpontjául szolgálhatna.

A *diskurzusjelölők* (további, a magyar szakirodalomban használatos elnevezések: *konnektorok*, *pragmatikai kötőszók*, *társalgásszervező és -jelölő elemek*, *bevezető szók és kifejezések* stb.; angol elnevezések: *discourse markers*, *discourse deictics*, *discourse connectors*, *discourse particles*, *discourse operators*, *cue phrases* stb., erről bővebben l. Fraser 1999: 932–937; Schourup 1999: 227–265) terminus alatt jellemzően olyan nyelvi-pragmatikai elemeket szokás érteni, amelyek átmeneti pontokat jelölnek a diskurzusban, a diskurzus szegmentálásáról és működtetéséről szolgáltatnak információkat, a diskurzusstruktúrát jelzik; illetve – más megközelítésben – olyan kohézív elemek, amelyek segítenek abban, hogy a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációt alakítsanak ki az egymással közölt információkról (Fraser 1999: 931, Louwerse–Mitchell 2003: 199). Például kifejezhetik új téma vagy melléktéma bevezetését: *Tényleg, hogy sikerült a vizsgád? Mellesleg a baleset mikor történt?*

A fent jelzett terminológiai sokszínűség általában elméleti különbségeket is takar¹, ami mind az angol, mind a magyar elnevezések esetében igaz. Ilyen eltérés tapasztalható az adott nyelvi elemek forrásszófajának (szóosztályának) és funkciókörének meghatározásában, pl. ha egyfelől a kötőszók, partikulák, módosítószók egyes funkciói között szerepelnek a diskurzusjelölői funkciók (pl. Balogh 2000: 268–273; Haspelmath 2001: 16539; Kugler 2000: 275–281, 301–302; Németh T. 1998: 327), másfelől a diskurzusjelölők önálló kategóriát alkotnak (pl. Pearce é. n., vö. Kugler 2000: 296); illetve ha az adott nyelvi egység eltérő jellegű pragmatikai használatait együttesen kezelik (holott nem minden pragmatikai szerep tartható okvetlenül diskurzusjelölőinek) vagy épp elválasztják egymástól. Mindez alapvetően attól függ, ki hogyan – mennyire szűken vagy tágan – határozza meg a diskurzusjelölőséget. A legszélesebb értelmezés szerint a diskurzusjelölők szinte azonosak a pragmatikai jelölőkkel (Kugler 2000: 296, Polanyi 2001: 266–267, Schiffrin 1987, vö. Fraser 1999: 933), más felfogások szerint azoknak csak egy alosztályát alkotják (Fraser 1999).

A diskurzusjelölőket a szakirodalomban funkcionális csoportként tartják számon, amelynek tagjai eredetüket tekintve igen heterogének: különböző szófajokból (határozószó, kötőszó, ige stb.) és eltérő nyelvi szintű egységekből származhatnak (lexémák, különféle szintagmák stb.), emellett nonverbális diskurzusjelölők is léteznek (Schiffrin 1987: 328; a magyar szakirodalomban az ilyen szerepben használatos hümmögések alaptípusainak akusztikai és percepciós vizsgálatát lásd Markó 2005 és 2006). Diskurzusjelölők nagyobb számban a beszélt nyelvben fordulnak elő, de egyes írott műfajokban is megtalálhatók (vö. Dér 2006, Schiffrin 2001: 55). Louwerse és Mitchell 2003-as vizsgálatában körülbelül tízszer annyi diskurzusjelölőt talált a beszélt diskurzusokban, mint az írottakban.

A diskurzusjelölők lényeges közös vonásaként² említi több tanulmány, hogy elkülönülnek a mondat többi részétől, prozódiaileg függetlenek, amit szóban az egység előtti és utáni szünet, írásban központosítás jelez (például:

---

1 Az elméleti kérdések közül most csak azokkal foglalkozunk behatóbban, amelyek a vizsgálatunk szempontjából relevánsak (egyéb vitás kérdésekhez l. Csúry 2005; Dér 2005).

2 A diskurzusjelölők vonásainak részletes bemutatásához, illetve összefoglalásához l. Schourup 1999; Fraser 1999.

Jucker–Ziv 1998: 3, idézi González 2004: 43–44; Zwicky 1985: 303–304, idézi Fraser 1999: 933). A nemzetközi szakirodalomban megjelenő, a diskurzusjelölők előtti és utáni szünettartásra irányuló kísérleti fonetikai kutatások eredményei ugyanakkor ellentmondani látszanak ennek. Egy vizsgálat során az angol *well* 'nos, szóval' diskurzusjelölő csak 50%-ban bizonyult önálló prozódiai egységnek (Hirschberg–Litman 1993: 516, idézi Aijmer 2002: 33). A svéd *men* 'de'/'és', valamint *så* 'így' diskurzusjelölő esetében az elemeket megelőzően gyakran, azokat követően viszont alig volt megfigyelhető szünettartás (*men*: az előfordulások 90%-át előzte meg és 17%-át követte szünet; *så*: 59% előtt és 8% után volt szünettartás – vö. Hansson 1999). Hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbi vizsgálat relatíve kis számú elemre vonatkozott (n = 42 és 51), valamint a rövidnek, illetve hosszúnak vett szünetek időtartama közti különbség csekély volt. Hansson írásában ki is tér rá, hogy feltehetően nem egyetlen, hanem több prozódiai sajátosság együttesen segíti a hallgatót a homofón forrásszófaj³ és a diskurzusjelölő elkülönítésében. Mindazonáltal a szünetet kiemelt szerepű jegyként kezeli a szakirodalom a diskurzusjelölő státus meghatározásában.

A jelen tanulmányban egy magyar korpuszon végzett vizsgálat eredményeit mutatjuk be. A kutatás célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy miként különböztetjük meg a magyar diskurzusjelölőket homofón párjaiktól a beszédpercepció során – meghatározott (részben prozódiai, részben más) jegyek együtt járása segít-e az észlelést és azonosítást.

---

3 Megjegyzendő, hogy egyes megközelítések szerint vannak eleve a diskurzusjelölői funkcióra létrejött nyelvi elemek is, amelyek esetében nem beszélhetünk olyan értelemben homofón forrásszófajokról, mint a fenti esetekben, vagy legalábbis nem érdemes (l. „A német nyelv más szerkezeti egységei csak diskurzusjelölőként jelennek meg, ami azt jelenti, hogy a szintaktikai szerepük egyértelműen lexikálisan kódolt. Ezek a diskurzusjelölők részben komplexebb szintagmák egységesüléséből keletkeztek.” – Auer–Günthner 2003: 5).

2. Anyag és kísérleti személyek

Anyagunk egy 114 perces spontánbeszéd-felvétel volt: a társalgást stúdió-körülmények között, közvetlenül számítógépre rögzítettük térmikrofonnal (a mintavétel monóban, 22 050 Hz-en és 16 biten történt). Adatközlőként négy 21 éves budapesti egyetemista működött közre, két nő és két férfi, akik eltérő tudományterületeket reprezentáltak. Instrukciókat nem kaptak, feladatuk annyi volt, hogy beszélgessenek, s mivel jól ismerték egymást, a mesterségesen teremtett szituáció hamar természetessé vált. A személyenkénti beszédidő 12'01"–36'01" között szóródott.

3. Módszer

A hanganyag elsődleges feldolgozásához a Praat-szoftver 4.2 verzióját alkalmaztuk, ezzel végeztük el az annotálást. A teljes hanganyagot beszédszakaszokra⁴ és szünetekre szegmentáltuk, lejegyeztük a szöveget, majd az auditív és vizuális információ együttes figyelembevételével, többszöri ellenőrzést követően kigyűjtöttük a korpuszból a diskurzusjelölőket.

A kutatás következő fázisában kiválasztottunk hét olyan diskurzusjelölő elemet, amelyek azonos alakban nem diskurzusjelölői funkcióban is előfordulhatnak: *így, meg, most, tehát, tényleg, úgyhogy, vagy*. Ezekre a továbbiakban együttesen *homofón*ként hivatkozunk. Kijelölésük mellett egyfelől gyakoriságuk szólt: egy részük igen sokszor jelenik meg a diskurzusokban (*így, most, tehát*), ezzel próbáltuk biztosítani, hogy legyen elegendő összehasonlítható homofón alakunk. Másfelől forrásszófajukat illetően igen változatos képet nyújtanak: megtalálhatók köztük határozószók, kötélszók és határozószói névmások. Ezáltal az is tanulmányozható, hogy diskurzusjelölőként mutatnak-e bármilyen különbséget annak függvényében, hogy eredetileg milyen szófajhoz tartoztak. A korpuszban valamely funkcióban ritkán előforduló elemekről úgy véltük, az eredmények általánosítása félrevezető lehet, ezért ezek kimaradtak az elemzés anyagából (csak olyan típusokat vizsgáltunk, amelyek legalább 3 beszélőnél előfor-

---

4 Beszédszakaszon két – bármilyen hosszú – szünet közötti szöveges részt értünk.

dultak egynél többször). Így végül nem vizsgáltunk diskurzusjelölőként is használatos igealakokat (pl. *érted, mondjuk, tudod*) sem, mert az igei előfordulások száma igen alacsony volt. A homofónok elemzésének szempontjai a következők voltak:

- A prozódiai függetlenség vizsgálata: megfigyelhető-e az egységet megelőző és/vagy követő szünettartás.⁵
- A beszédlépésben⁶ (*turn*) elfoglalt helyzet vizsgálata, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy valóban mindig vagy többnyire a beszédlépések elején tűnnek-e fel (vö. Keszler 1998; Schiffrin 1987: 31–32; Schourup 1999: 233).
- Az egyes előfordulások tagmondatbeli helyzete.
- A homofónok szegmentális szerkezete: a lenizáció megjelenése és mértéke, illetve a szóalak időtartama.
- A homofónt tartalmazó megnyilatkozás dallamának lokális paraméterei, illetve a mondathangsúly esetleges megjelenése a homofón szegmentális szerkezetéhez kapcsolódva.

Az elemzéshez a Praat 4.5, a statisztikai analízishez pedig az SPSS 13.0 verzióját alkalmaztuk.

A diskurzusjelölők azonosítását megelőzően és annak során is több olyan problémával szembesültünk, amelyek egyfelől a társalgás műfajának sajátosságaiból, másfelől az elméleti támpontok hiányából fakadnak. Minthogy a magyar nyelv diskurzusjelölőire vonatkozóan ez volt az első kísérleti vizsgálat, szükségesnek tartjuk részletesen is bemutatni a módszertani problémákat és megfontolásokat.

---

5 Csak azokat a (néma és/vagy kitöltött) szüneteket vettük figyelembe, amelyek (bármilyen hosszúságú) beszédlépések belsejében fordultak elő; és nem merült fel a gyanú, hogy szóátvételi lehetőséget biztosított vele a beszélő, amellyel azonban a partnerek nem éltek, ezért ő beszélt tovább. Figyelembe vettük az összes szünetet, bármilyen rövid volt is (az általunk mért legrövidebb szünet 28 ms-os volt), valamint nem határoltuk el a különböző funkciókban (levegővétel, gondolkodási, hatásszünet stb.) megjelenő szüneteket.

6 A *beszédlépés* terminus Iványi Zsuzsannától származik (2001: 78).

Az alapelvünk az volt, hogy *csak a biztosan diskurzusjelölőnek tartható elemeket* vegyük figyelembe a vizsgálatban, még akkor is, ha ezáltal számtalan korpuszrész kiesett.

A diskurzusjelölők kiválasztása során számos pragmatikai jelölőt kizártunk a vizsgálati körből, mivel úgy gondoljuk, hogy az előbbieket az utóbbiaknak csak egy alcsoportját képezik (l. fentebb is), így nem kerültek be a vizsgálatba a véleményünk szerint *eltérő funkciójú* kommentáló pragmatikai jelölők (pl. az attitűdjelölők), a (nem diskurzusjelölői funkciójú) indulatszók vagy a pragmatikai idiómák (pl. a vokatívumok) (vö. Fraser 1999: 942–943). Megtartottuk ugyanakkor a hezitációs elemeket (azaz minden olyan nyelvi elemet, amelynek időnyerés és/vagy a beszédjog megtartása a funkciója)⁷, és lényegében az összes szóátadásra, -megtartásra és -átvételre irányuló kifejezést, mert szerintünk ezekre – az előbbiekkal ellentétben – jellemző a *diskurzusirányító funkció*.

Sokszor nehézséget okozott a társalgás diskurzusszegmensekre tagolása: számos esetben akár többszöri hallgatás után is nehéz volt eldönteni, hol húzódnak a mondathatárok az adott beszélő beszédlépésén, és a tagmondathatárok az egyes mondatokon belül, ami bonyolította a diskurzusjelölők tagmondatban elfoglalt pozíciójának (E = a tagmondat elején, B = a tagmondaton belül, V = a tagmondat végén szerepel a jelölő) megítélését. Például: *őt őt meg kell ismerni tát ő – a tehát* itt az első tagmondatot zárja vagy a másodikat (amit nem fejez be a beszélő) nyitja?

A legtöbb problémát a *kötőszók/kötőszói eredetű diskurzusjelölők* okozták (mind a szegmentálásnál, mind a diskurzusjelölői funkciók megállapításánál): sok esetben kérdéses volt, hogy az adott kötőszó/diskurzusjelölő szintagmákat vagy tagmondatokat kapcsol-e. Gyakorlati megfontolásból úgy döntöttünk, hogy minden állítmányt tartalmazó rész önálló tagmondatnak minősül, vagyis nem számoltunk halmozott állítmányokkal (vö. Keszler 2000b: 461–463). A *meg ilyesmi, meg ilyenek, meg mit tudom én, vagy mikor, vagy nem tudom* típusú közbe- és

---

7 A hezitációs elemek alatt tehát e helyt nem azt a jelenséget értjük, amelyet a pszicholingvisztikai és a fonetikai irodalom hasonló terminussal illet, és 'kitöltött/hangos szünet' értelemben használ (vö. Gósy 2004 és 2005). (A kitöltött szünetet a hétköznapi nyelvhasználatban gyakran *özés* vagy *nyökögés* megnevezéssel illetik.)

hátravetésekét önálló tagmondatnak vettük, ha a diskurzusjelölő utáni rész mondatrészi szerepe nem volt egyértelműen azonosítható; ha viszont igen, akkor szintagmának. Például:

- (1) *kézzel hogy fogom leírni az egyenleteket meg ilyesmi* → tagmondat;
- (2) *mint ahogy ezeket a magyar gyárakat is ellopták, mondjuk a Videotont meg ezeket* – tárgy → szintagma.

A képet tovább színezték azok a tagmondatjelöltek, amelyekben az igei állítmány ellipszise merült fel. A *piros óvodát láttam, meg piros iskolát* típusnál, tehát ahol az állítmány közvetlenül a kérdéses tagmondat előtt állt, jellemzően nem hátravetéssel, hanem ellipszissel számoltunk (általában is, ahol csak lehetett, efelé hajlottunk), szemben a *Láttam piros óvodát meg piros iskolát* (valamint: *Piros óvodát meg piros iskolát láttam*) típusal, ahol viszont hátravetéssel, vagyis szintagmának minősítettük a tagmondatjelöltet (vö. Keszler 2000b: 463).

Az is kérdéses volt, hogy jogos-e tagmondatkezdő pozícióról beszélni olyan diskurzusjelölők esetében, amelyek elé kitehető az adott és a megelőző tagmondat közti viszonyt kifejező kötőszó, ami azonban a tényleges közlésben nem jelent meg. Például:

- (3) *elhatároztuk, akkor ezt kipróbáljuk, | [hiszen] most annyira úgysem ciki az egész.*

Úgy döntöttünk, hogy azt nézzük, ami realizálódott, vagyis az ilyen esetekben a diskurzusjelölő tagmondatkezdő (E) minősítést kapott.

Mint fentebb utaltunk rá, többször is problémát jelentett a kötőszók diskurzusjelölői szerepének azonosítása. Ez a forrásszófaj kezelhető ugyanis e szempontból a legnehezebben, főként a diskurzusjelölőkkel közös kapcsoló funkció miatt. Például a *tehát* – a *vagy*-hoz hasonlóan, de annál még jellemzőbben – sokszor újrafogalmazó diskurzusjelölő (reformulation marker) funkciót hordoz, de számtalanszor nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a beszélő épp korrigál, gondolkodási időt kíván nyerni vagy csak „sima” kötőszói funkcióban működteti az elemet, például:

- (4) *mert ott kell írni, tát mellette* → diskurzusjelölő (újrafogalmazást fejez ki)
- (5) *viszont nem írhattunk máshova, tehát csak jegyzőkönyvbe* → kötőszó
- (6) *mert nyolcadiktól fölfele tanít, tehát kilencedikeseket* → kötőszó

Az ilyen esetekben egyenként döntöttünk, minél tágabb szövegkörnyezetet figyelembe véve.

A „kötőszóprobléma” jelentőségét érzékelteti, hogy a szakirodalomban is a legkülönbözőbb álláspontok léteznek a kötőszói eredetű diskurzusjelölőkkel kapcsolatban; ezek egy része teljességgel összemosza a kettőt: Polanyi például tagmondatnyi diskurzusszegmensekkel számol, és minden kötőszót egyúttal diskurzuskapcsoló elemnek tart (Polanyi 2001: 266–267). Ezzel szemben Fraser csak azokat a kötőszókat nevezi diskurzusjelölőnek, amelyek témát vagy üzenetet kapcsolnak össze (Fraser 1999: 938–942). Mi az utóbbi szempontot igyekeztünk alkalmazni, tehát nem vettük diskurzusjelölőnek azokat a kötőszókat, amelyek pusztán tagmondatokat és mondatokat fűznek össze, de az előbbi kritériumnak nem felelnek meg. Például:

(7) *száz forint, vagy valami iszonyú olcsó* → kötőszó

(8) *Einstein mondta, hogy Isten nem dob kockával, asszem, vagy nem játszik kockával, nem t'om pontosan, elnézést* → diskurzusjelölő (újrafogalmazást fejez ki)

A beszédleépéseket, illetve a tagmondatokat gyakran olyan elemek zárták, amelyek kötőszói, illetve diskurzusjelölői státusának megítélése problematikus volt, hiszen nem mindig lehetett eldönteni, hogy vajon a beszélő csak félbehagyta/-szakította a mondandóját, vagy át is akarja adni a szót, esetleg nem tudja/akarja befejezni a megkezdett mondatot. Jellemzően ilyenek voltak az *úgyhogy*-ra, *tehát*-ra végződő tagmondatok, például:

(9) *mindenkinek a nevére is emlékszem meg ilyesmi **tát*** [a beszélő nem fejezte be a mondatot] → diskurzusjelölő

(10) *nem, hozzánk még be szokott jönni oda az utcába is, **úgyhogy*** [a beszélő nem fejezte be a mondatot] → diskurzusjelölő

Akár elfogadjuk, akár nem, hogy a diskurzusjelölők grammatikalizáció során alakulnak ki, szembetűnő volt a többféleképpen elemezhető esetek száma a korpuszban, ami azt mutatja, hogy ezek az elemek a diskurzusjelölőség különböző stádiumaiban találhatók (és sok diskurzusjelölő különböző, időben egymás után kialakult diskurzusfunkciókat lát el). Jellemző példa erre az *így* és az *úgy*: az előbbi

lényegesen gyakrabban jelenik meg diskurzusjelölőként, mint az utóbbi.
Két példa:

(11) *S akkor mondjuk egy ilyet nem t'om azt, hogy ki hallgatja, hogy otthon úgy a szobájába* → diskurzusjelölő

(12) *De most már így azt tanítják, amivel foglalkoznak* → diskurzusjelölő

Külön problémát jelentettek a gyakran együtt mutatkozó, *kollokációként* megjelenő diskurzusjelölők; ezeknél alapvető kérdés volt, hogy mely egymás mellett álló diskurzusjelölők tekinthetők együtt egy új, önálló diskurzusstrukturáló elemnek, és melyek nem (pl. *hát meg, és akkor, tehát így, és így, de egyébként, most így*). Úgy döntöttünk, hogy a homofónok esetében most egyáltalán nem vizsgáljuk a kollokációban, valamint más azonos, illetve eltérő funkciójú diskurzusjelölő mellett közvetlenül megjelenő reprezentánsaikat, mivel egyfelől a kollokációban és a közvetlenül egymás mellett való megjelenés önmagában befolyásoló tényező lehet a prozódiai elemek elemzésében, másfelől a kollokáció státus sokszor kérdéses is. Vagyis kollokációnak tartottunk minden egymás mellett előforduló két vagy több diskurzusjelölőt (akár azonos funkciójúak voltak, akár nem), valamint a nem egymás mellett, de azonos tagmondatban megjelenő azonos funkciójú diskurzusjelölőket is. Például: a *meg* esetében kollokációnak vettük, tehát nem kerültek be a homofónvizsgálatba azok az esetek, amelyekben a *meg* mellett ugyan nem közvetlenül állt egy másik diskurzusjelölő elem, de az adott esetben azonos funkciójú volt, és ugyanabban a tagmondatban jelent meg (a *meg* pozíciója ugyanis változhat a mondatban, de ettől még a funkciója változatlan marad), például:

(13) *s Andrisba meg megbízok.*

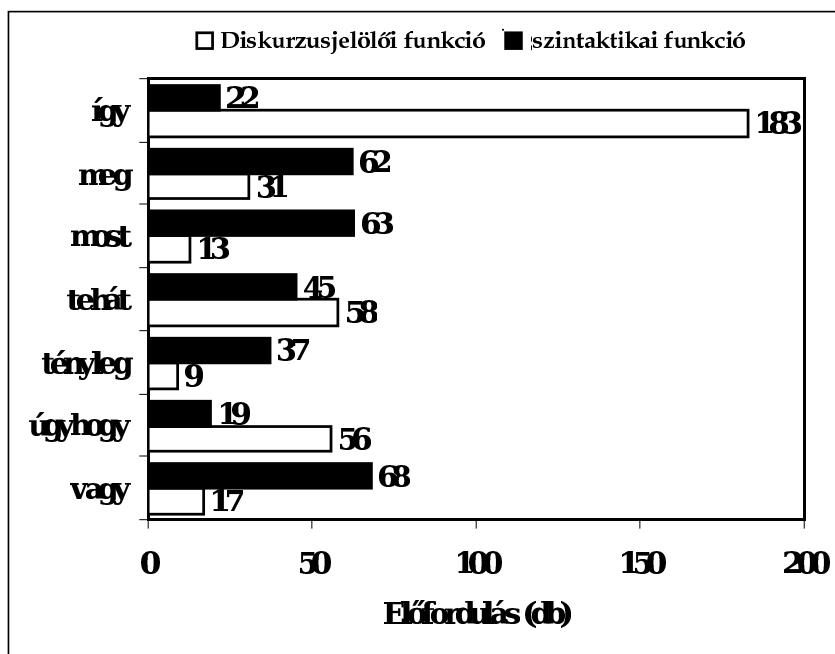
Az előbbieket mellett a kollokáció státus meghatározását a „kötőszó vagy diskurzusjelölő?” dilemma is tovább bonyolította (pl. az *és így; de így* esetében).

Végezetül kérdéses volt, hogy a legalább szintagma méretű egységeket – amelyeket összetett jelölőknek neveztünk el – önálló diskurzusjelölőnek vegyük-e (homofón voltak is vitatható). A szakirodalom egy része ezekkel kevésbé, jobbra érintőlegesen foglalkozik, és a szó szintű/méretű jelölőkre koncentrálnak. A problémák elkerülése végett jelen vizsgálatban ezeket az egységeket (akárcsak a fent említett diskurzusjelölő-kollokációkat) nem

számoltuk a diskurzusjelölők közé, elemzésük egy későbbi kutatás célja.

4. Eredmények

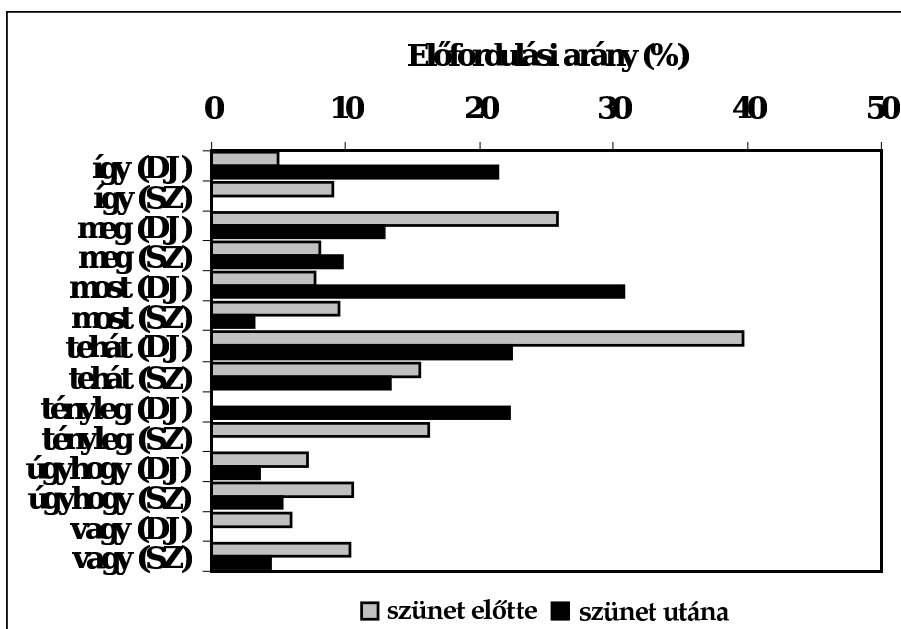
A homofónok vizsgálatát a kétórás társalgásbeli összesen 683 előforduláson végeztük el. Az 1. ábrán látható a homofónok funkcionális megoszlása. Azt vártuk, hogy a határozószók és a kötőszók sokkal gyakoribbak, mint a pragmatikai funkcióban megjelenő homofón párjaik. Ez az állítás a *meg*-re, a *most*-ra, a *tényleg*-re és a *vagy*-ra bizonyult igaznak, ugyanakkor a korpuszunkban az *így* majdnem 9-szer, az *úgyhogy* pedig 3-szor gyakrabban töltött be diskurzusjelölői funkciót, mint szintaktikait. A *tehát* előfordulásából ugyancsak több volt a pragmatikai szerepű, de az eltérés jóval kisebb.

1. ábra: A vizsgált homofónok száma diskurzusjelölői és szintaktikai funkcióban

A prozódiai függetlenség vizsgálatának eredményeit a 2. ábra grafikonja mutatja be. Látható, hogy egyik vizsgált diskurzusjelölőre sem jellemző

nagymértékben a szüneltartás, hiszen az 50%-ot egyik előfordulás előtt vagy után sem éri el a szünetek aránya.

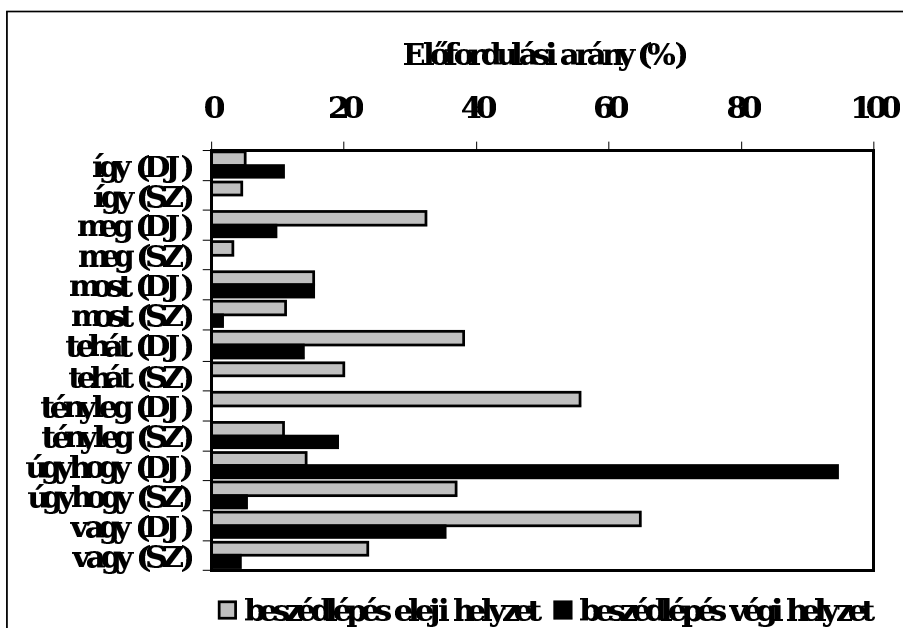

2. ábra: A vizsgált homofónok előtt és után megjelenő szünetek aránya a diskurzusjelölői (DJ) és a szintaktikai (SZ) funkcióban

Általánosságban azt a szakirodalmi megállapítást sem erősítik meg az adatok, hogy a diskurzusjelölői funkciójú megjelenés előtt vagy után gyakoribb lenne a szünethasználat, mint a szintaktikai funkcióban. E tekintetben jelentősnek mondható az eltérés a *meg* (DJ-ként háromszor gyakoribb a megelőző szünet) és a *tehát* (2,5-szer több szünet a diskurzusjelölői előfordulás előtt); illetőleg az *így* (szintaktikai funkcióban sosem követi szünet, míg diskurzusjelölőként az esetek 21,3%-ában), a *most* (tízszerez az eltérés a diskurzusjelölői előfordulást követő szünetek javára) és a *tényleg* (22,2% vs. 0,0%) esetében.

A beszédlépésben elfoglalt helyzetet illetően szópáronként jelentősek az eltérések, de tendenciaszerűen a diskurzusjelölői funkcióban gyakrabban realizálódnak az alakok beszédlépés elején és végén (3. ábra). A legkiugróbb különbségek (csak a 20%-ot meghaladó előfordulási arányokat figyelembe véve): a *meg* tízszer, a *tehát* közel kétszer, a *tényleg* ötször, a *vagy* mintegy háromszor gyakoribb beszédlépés elején diskurzusjelölőként, mint

szintaktikai szerepben. Az *úgyhogy* szinte mindig, a *vagy* 35,3%-ban beszédlépszáró diskurzusjelölőként, míg (értelemszerűen) szinte sohasem az kötőszóként. Ez összefügg azzal, hogy az egyik beszélő sokszor *úgyhogy*-gyal jelezte, hogy a mondandója végére ért; a *vagy* pedig jellemzően kérdő funkciót kap ebben a pozícióban.

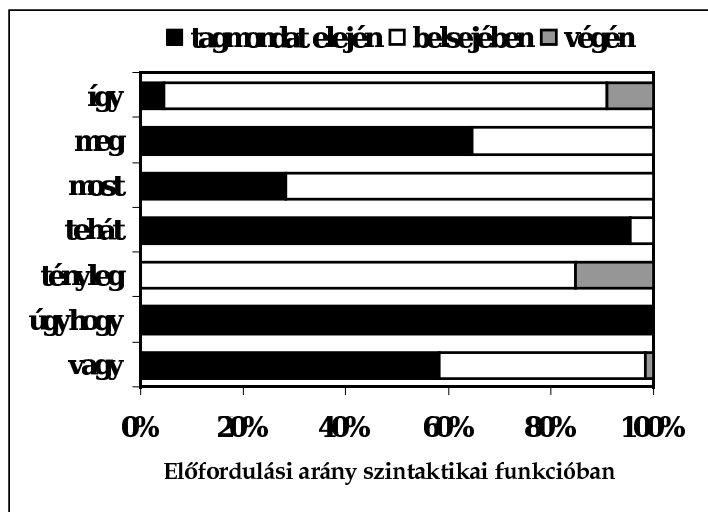
3. ábra: A vizsgált homofónok beszédlépcsébeli helyzetének arányai a diskurzusjelölői (DJ) és a szintaktikai (SZ) funkcióban

A tagmondatbeli helyzet vizsgálata mindössze két szó tekintetében mutatott ki jelentős eltérést a pragmatikai és a szintaktikai szerepű homofónok között. A *tényleg* határozószóként rendszerint a tagmondat belsejében áll, de diskurzusjelölőként sokkal jellemzőbb rá a tagmondatkezdő pozíció – ekkor általában új téma bevezetését szolgálja. Az *úgyhogy* kötőszóként természetesen tagmondatkezdő, pragmatikai funkcióban azonban túlnyomórészt a mondat végén jelent meg (lásd a 4. ábra diagramjait). Általában elmondható (az *így* és a *tényleg* kivételével), hogy a vizsgált homofónok diskurzusjelölői funkcióban hajlamosabbak tagmondatzáró pozíciót felvenni, mint szintaktikai szerepben⁸, de ez a tendencia nem

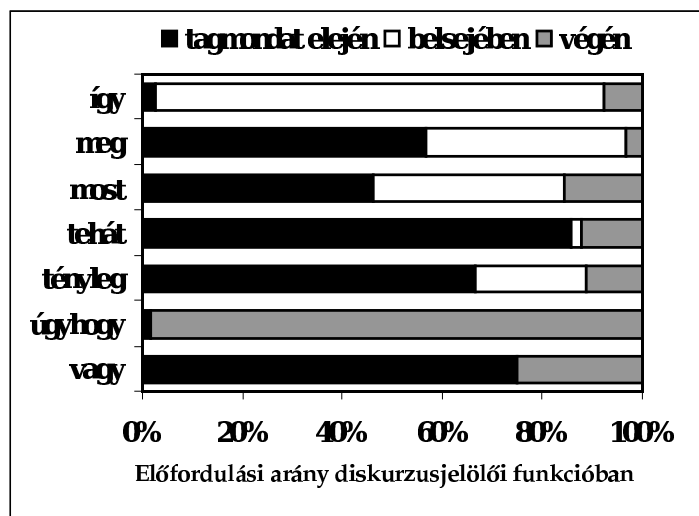
8 Ami magyarázható azzal is, hogy e hét homofón közül négy kötőszói eredetű.

változtatja meg oly mértékben az adott szó jellemző előfordulási helyét, hogy ez biztos fogódzó lehetne a beszédpercepció mechanizmus számára annak eldöntésében, hogy diskurzusjelölői vagy szintaktikai szerepű-e az illető homofón.

a)

b)

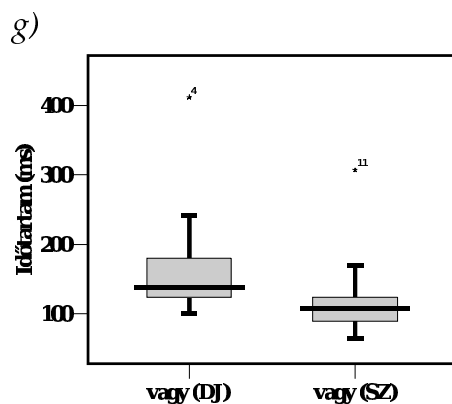

4. ábra: A vizsgált homofónok előfordulási aránya tagmondat elején, belsejében és végén a) szintaktikai és b) diskurzusjelölői funkcióban

Feltételeztük, hogy a szóalak szegmentális realizációja és ezzel együtt az

időtartama kulcsként szolgálhat a beszédészlelés számára. A lenizáció a spontán beszédprodukción természetes velejárója, de felvetődött, hogy esetleg más szabályok irányítják a kétféle funkciójú homofónok artikulációját. Nevezetesen: elképzelhetőnek tartottuk, hogy az egyik esetben nagyobb mértékű lazítást „visel el” a nyelvhasználat, mint a másokban. A hipotézisünk nem bizonyult igaznak: a szegmentális szerkezetben nem találtunk szabályszerű különbségeket a funkciók között – sem a diskurzusjelölői, sem a mondatszintű használatban nem jellemző több és/vagy nagyobb mértékű artikulációs lazaságot mutató alak előfordulása. Ugyanakkor néhány esetben a szóhosszúságot illetően statisztikailag szignifikáns különbséget jelzett a független kétmintás *t*-próba. Az 5. ábra grafikonjai a szintaktikai és a diskurzusjelölői funkcióban megjelenő homofónok időtartamának szóródását mutatják.

a)	így (DJ)	így (SZ)	b)	meg (DJ)	meg (SZ)
c)	most (DJ)	most (SZ)	d)	tehát (DJ)	tehát (SZ)
e)	tényleg (DJ)	tényleg (SZ)	f)	úgyhogy (DJ)	úgyhogy (SZ)

5. ábra: A vizsgált homofónok időtartama (szóródás és medián⁹):

a) *így*, b) *meg*, c) *most*, d) *tehát*, e) *tényleg*, f) *úgyhogy*, g) *vagy*
 (balra a DJ = diskurzusjelölői funkció, jobbra a SZ = szintaktikai funkció)

9 A medián a rendezett minta közepén levő adat értéke (páros számú adat esetén a két középső átlaga). Sokkal kevésbé érzékeny a kilógó értékekre, mint az átlag.

Az *így* [i:ɟ, i:ə, ij, i:c, ic], *most* [moʃt, moʃ, moʒ], *tehát* [teha:t, tehat, teat, ta:t, tat, ta:, ta] és *tényleg* [te:l:eg, te:l:ek, te:l:eg, te:l:ek] szintaktikai funkcióban, a *vagy* [vɔɟ, vɔc, vɔə] pedig diskurzusjelölőként jellemzően hosszabb időtartamban realizálódik, de ezek a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak. A *meg* [meg, mek, me] és az *úgyhogy* [u:choɟ, u:choc, uchoɟ, uchoc, u:cho, ucho, choɟ, cho, ch] mint diskurzusjelölő szignifikánsan hosszabb, mint amikor ugyanezek az alakok kötőszóként funkcionálnak (*meg*: $t(47) = 2,059$, $p = 0,045$; *úgyhogy*: $t(36) = 4,558$, $p < 0,001$). Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a *meg* és az *úgyhogy* (illetőleg a *vagy*) diskurzusjelölőként – többek között – időnyerésre szolgál a beszédtervezés számára.

Az alapprofrekvencia-modulációt illetően elemeztük a dallamkontúrt és az F0 értékeit az adott szóalakok belsejében és környezetében, de e tekintetben nem volt kimutatható rendszerszerű eltérés a homofónok között.

A mondathangsúly vizsgálata két esetben hozott említésre érdemes eredményt. A korpuszunkban a diskurzusjelölői *így* egyszer sem volt hangsúlyos, a szintaktikai funkciójú előfordulások azonban 22,7%-ban igen. Még nagyobb eltérést figyeltünk meg a *tényleg* esetében: míg mondathangsúly csak a diskurzusjelölői előfordulások 11,1%-ában volt észlelhető, addig a szintaktikai funkció 50,0%-ban realizálódott hangsúllyal.

5. Következtetések

Vizsgálatunk elsőként irányult magyar nyelvű spontánbeszéd-anyagon az egyszavas, egyszerű diskurzusjelölők formai és pozicionális sajátosságaira. Elvégeztük 7 homofón pár vizsgálatát, amellyel arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a hallgató beszédpercepció folyamata milyen pozicionális és/vagy akusztikai jellemzőkre támaszkodva tudja azonosítani az adott szóalak funkcióját – nevezetesen, hogy diskurzusjelölői (pragmatikai) vagy a forrásszófajnak megfelelő szintaktikai szerepben dekódolandó az illető fonetikai-fonológiai egység. A prozódiai függetlenség próbája a szakirodalom elméleti megállapításaival ellentétes eredményt hozott: sem a diskurzusjelölőket megelőzően, sem követően nem jelentős mértékű a szünetek előfordulása. A beszédleépéskezdő helyzet is csak bizonyos diskurzusjelölőket jellemez, általánosságban nem elegendő támpont a diskurzusjelölői és

a szintaktikai szerep elkülönítéséhez. A tagmondatbeli pozíciót illetően általában nem találtunk jelentős eltérést, a vizsgált homofónok többsége azonban gyakrabban fordult elő tagmondatzáró helyzetben diskurzusjelölőként, mint szintaktikai szerepében. A szegmentális realizációban semmilyen különbség nem volt felfedezhető: minden lenizált alak megjelent mindkét funkcióban. A szóalakok időtartamát néhány homofónnál a szintaktikai, másoknál a pragmatikai funkcióban mértük hosszabbnak, szignifikáns különbséget csak a *meg* és az *úgyhogy* esetében találtunk. Ezeknél a diskurzusjelölői előfordulások realizálódtak nagyobb időtartamban, amit arra vezettünk vissza, hogy a beszélő ezekkel időt kíván nyerni. (Az *úgyhogy* ugyanakkor jellegzetesen tagmondat-/beszédleépészáró, azaz lehetővé teszi, hogy ha nem veszik át a szót, az eredeti beszélő zökkenőmentesen visszavegye, és mivel hosszabb időtartamú, módot ad a folytatás kitalálására.) A mondathangsúly megjelenése a szóalakon nem mutatott általános különbséget, az egyes homofónpárok közül az *így* és a *tényleg* többször volt hangsúlyos szintaktikai funkcióban.

A vizsgált szempontok tehát sem külön-külön, sem együttesen nem adnak elegendő kulcsot az észlelés számára a funkció azonosításában. Az egyes homofónokat illetően megállapítható, hogy az *így* szintaktikai szerepben általában hosszabb, de elég nagy az átfedés a két funkció időtartamadataiban (vö. 5.a) ábra); illetve míg diskurzusjelölőként nem volt hangsúlyos, szintaktikai szerepben az esetek közel negyedében az volt, azonban ez az eltérés sem tekinthető elegendő támpontnak. A *meg* ugyan diskurzusjelölőként szignifikánsabb hosszabb, de az adatok itt sem határolják el egyértelműen a két funkciót. A *most* és a *tehát* esetében az időtartam-különbség minimális, és a vizsgált paraméterek közül egyik sem teszi azonosíthatóvá a funkciókat. A *vagy* időtartamadatai mutatják a legkisebb átfedést, s bár e tekintetben az eltérés nem szignifikáns, ha ehhez hozzájárul a tagmondat végi pozíció, feltételezhető, hogy az azonosítás sikeres lesz. Az *úgyhogy* időtartama szignifikánsan hosszabb, és szinte mindig tagmondatzáró elemként jelenik meg, amikor diskurzusjelölői funkciót tölt be, ez a két paraméter együtt funkcionálhat észlelési kulcsként. A *tényleg* minden vizsgált szempont szerint eltérően viselkedik a két szerepben: szintaktikai elemként inkább tagmondat belseji helyzetű (szemben a jellemzően tagmondatkezdő diskurzusjelölői funkcióval), hosszabb, és

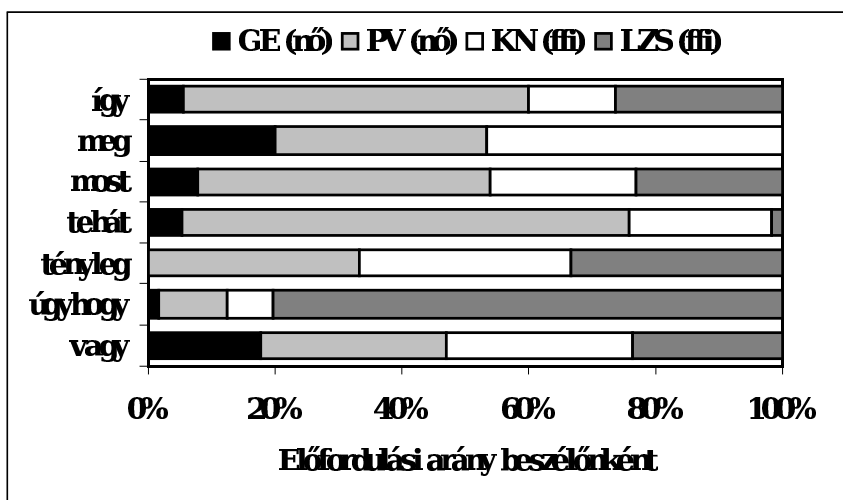

jóval gyakrabban (az esetek felében) hangsúlyos. Ezek a jegyek együtt tehát nagy biztonsággal elkülönítik a *tényleg* funkcióit.

Ha a forrásszófaj szerint összegezzük a kapott adatokat, egyik paraméter sem kapcsolható az egyes szófajokhoz, ezek tehát nem függenek attól, hogy pl. határozószói vagy kötőszói természetű a szintaktikai funkció.

Az egyes homofónok elkülönítésének bizonytalansága egyrészt a fentebb ismertetett módszertani problémákból, másrészt a vizsgált akusztikai és pozicionális paraméterek elégtelenségéből adódik. A hanganyag címkézése és a diskurzusjelölők kigyűjtése során mégis azt tapasztaltuk, hogy korántsem mindig nehéz a funkcióazonosítás, kell, hogy legyenek tehát más – feltételezésünk szerint elsősorban szemantikai és pragmatikai – jellegzetességek, amelyek ezt lehetővé teszik. A társalgásfelvétel többszöri meghallgatása azt az álláspontot erősítette meg, hogy az egyik igen fontos pragmatikai jellegű támpont az adott beszélő „szavajárásának” ismerete. Egy konkrét példa erre: az *úgyhogy*-gyal kapcsolatban első hallásra az volt az elvárásunk, hogy kötőszóként használja a beszélő; majd amikor sokadszor zárt vele beszédlépést, elvonható volt a valódi funkciója. Ugyanez a megismerési folyamat a mindennapi társalgások és beszédpartnerek, illetőleg más diskurzuselemek estében ugyanígy zajlik le – a tapasztalat és az abból való általánosítás alakítja ki az azonosítási képességet.

A vizsgált diskurzusjelölők megjelenési arányát az egyes beszélők produkciójában a 6. ábrán láthatjuk. Van olyan beszélő, aki alig használja ezeket a nyelvi elemeket (GE), és olyan is, aki mindegyik típussal relatíve nagy számban él (PV). Az is leolvasható, hogy míg az egyiküknek (PV) a *tehát* és az *így* a „szavajárása”, a másikuknak (LZS) a már sokszor említett *úgyhogy*.

6. ábra: A vizsgált homofónok megjelenési aránya az egyes beszélők produkciójában

A diskurzusjelölők jellegzetességeinek korpuszalapú vizsgálata tehát folytatásra vár – szemantikai-pragmatikai és további nézőpontokból is, még több típus és elem bevonásával. A szakirodalom elméleti jellegű, sokszor csak benyomásokon alapuló megállapításai spontánbeszéd-anyag elemzésével ellenőrzendők és – ha szükséges – korrigálандók. E beszélt nyelvi elemek különleges és igen heterogén csoportjáról csak ilyen vizsgálatok segítségével kaphatunk pontos képet.

Irodalom

- AIJMER, Karin 2002. *English Discourse Particles. Evidence from a Corpus*. Philadelphia–Amsterdam: John Benjamins.
- AUER, Peter – GÜNTHER, Susanne 2003. Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen – ein Fall von Grammatikalisierung? *InLiSt – Interaction and Linguistic Structures*. No. 38. <http://www.ub.uni-konstanz.de/v13/volltexte/2003/1145/pdf/Inlist38.pdf>
- BALOGH Judit 2000. A kötőszók. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 268–274.

- BAŃCZEROWSKI, Janusz 2005a. A „mond” komponenst tartalmazó metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr*. 129. évf. 3. 274–282.
- BAŃCZEROWSKI, Janusz 2005b. A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr*. 129. évf. 4. 488–495.
- CSÚRY István 2001. Hogyan osztályozzuk a szöveggrammatika kötőelemeit? (A konnektorok mibenlétéről és hovatartozásáról). *Officina Textologica* 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 27–33.
- CSÚRY István 2003. Az ellentét mélyszerkezetei. In: *Világosság* (42) 11–12. 179–184.
- CSÚRY István 2005. Kis könyv a konnektorokról. *Officina Textologica* 13. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- DÉR Csilla Ilona 2005. A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 83–88.
- DÉR Csilla Ilona 2006. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Közlemények*. 102. 247–264.
- DÉR Csilla Ilona 2007. Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? In: Budapest Uráli Műhely 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005. január 11.) konferenciakötet. *Megjelenés alatt*.
- DÉR Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: *Nyelvelmélet és nyelvhasználat konferencia az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke és a Kodolányi János Főiskola szervezésében* (Budapest, Kodolányi János Főiskola Budapesti Intézete, 2006. október 30–31.) konferenciakötet. *Megjelenés alatt*.
- FÁBRICZ Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- FRASER, Bruce 1999. What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics*. 31. 931–952.
- GONZÁLEZ, Montserrat 2004. *Pragmatic Markers in Oral Narrative. The Case of English and Catalan*. Philadelphia–Amsterdam: John Benjamins.

- GÓSY Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris.
- GÓSY Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.
- HANSSON, Petra 1999. Discourse Markers in Dialogue. In: Allwood, Jens (ed.) *Proceedings of FONETIK 99. The Swedish Phonetics Conference, June 2–4 1999*. Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics 81. Gothenburg: Department of Linguistics, Göteborg University. 65–68.
- HASPELMATH, Martin 2001. Word classes/parts of speech. In: Baltes, Paul B. & Smelser, Neil J. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Pergamon, 16538–16545.
- SZ. HEGEDŰS Rita 2001. *A diskurzusjelölő körülhatárolása (fatikus nyelvi elemek, módosító mondatrészek, partikula)*. Előadás. Az Elméleti Nyelvészeti Doktori Iskola (ELTE) éves beszámolója. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 2001. április 17.
- SZ. HEGEDŰS Rita 2002. *A BUSZI elemzése a diskurzusjelölők szempontjából*. Előadás. XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Nyelvek és kultúrák találkozása, Szeged, 2002. március 28.
- HIRSCHBERG, Julia – Litman, Diane 1993. Empirical Studies on Disambiguation of Cue Phrases. *Computational Linguistics* 19: 501–530.
- IVÁNYI Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr*. 125. 74–93.
- JUCKER, Andreas H. – Ziv, Yael (eds) 1998. *Discourse Markers. Descriptions and Theory*. Pragmatics and Beyond 57, New Series. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
- KESZLER Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológia Tanszék. 296–298.
- KESZLER Borbála 2000a. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 67–76.
- KESZLER Borbála 2000b. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 460–471.
- KUGLER Nóra 1998. A partikula. In: *Magyar Nyelvőr* 122 (2): 214–219.

- KUGLER Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 292–304.
- KUGLER Nóra 2002. *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Doktori mestertermékek. Budapest: Osiris.
- KUGLER Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. Nyelvtudományi Értekezések 152. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LOUWERSE, Max M. – MITCHELL, Heather Hite 2003. Toward a Taxonomy of a Set of Discourse Markers in Dialog: A Theoretical and Computational Linguistic Account. *Discourse Processes*, 35. 3. 199–239.
- MARKÓ Alexandra 2005. „Szavak nélkül.” Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése. *Magyar Nyelvőr*, 129. évf. 1. 88–104.
- MARKÓ Alexandra 2006. Nonverbális vokális jelek a társalgásban. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértés O. András emlékére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 57–68.
- H. MOLNÁR Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH T. Enikő 1988. A kötőszók szerepe a megnyilatkozás határ vizsgálatában. *Néprajz és Nyelvtudomány* (31-32): 168-181.
- NÉMETH T. Enikő 1996a. On the Role of Pragmatic Connectives in Hungarian Spoken Discourses. ERIC Document Reproduction Service No. ED 379 937, Washington.
- NÉMETH T. Enikő 1996b. Az és kötőszó pragmatikai funkciójáról. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék, 249–253.
- NÉMETH T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv*, 94. évf. 3. 324–331.
- PEARCE, Michael [é. n.]. Introduction to Morphology and Word Classes. http://newton.sunderland.ac.uk/~as0mpr/dr_michael_pearce_files/LAC179wk2ab.pdf
- PÉTERI Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 125. évf. 1. 94–102.

- POLANYI, Livia 2001. The Linguistic Structure of Discourse. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden–Oxford: Blackwell. 265–281.
- SCHIFFRIN, Deborah 1987. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHIFFRIN, Deborah 2001. Discourse Markers: Language, Meaning, and Context. In: Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, 54–75.
- SCHOURUP, Lawrence (1999), Discourse Markers. *Lingua* 107. 227–265.
- SIMIGNÉ Fenyő Sarolta 2005. Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In: Simigné Fenyő Sarolta – Bodnár Ilona (szerk.), *Sokszínű nyelvészet. Nyelvészeti Kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán*. Miskolc: ME Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 91–101.
- ZWICKY, Arnold 1985. Clitics and Particles. *Language* 61: 283–305.